

Wojciech Sokół

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3905-0852>
e-mail: wojciech.sokol@mail.umcs.pl

Partie polityczne w Polsce wobec polityki wschodniej i współpracy polsko-ukraińskiej: uwarunkowania, koncepcje, ewolucja

Celem poniższego opracowania jest zwrócenie uwagi na obecność problematyki relacji polsko-ukraińskich na tle koncepcji polityki wschodniej w programach partii politycznych w Polsce. W związku z tym podjęto próbę odpowiedzi na pytania dotyczące uwarunkowań poglądów na temat tych relacji, wybranych koncepcji oraz ich ewolucji od początku lat dziewięćdziesiątych do 2023 roku.

Uwarunkowania

1. Główne orientacje geopolityczne w polskiej polityce wschodniej

W ramach polskiej myśli politycznej od co najmniej XIX wieku (a według niektórych opinii wieku jeszcze wcześniej) ukształtowały się dwie koncepcje w kwestii polskiej polityki wobec Europy Wschodniej. Główna linia podziału przebiega w tym względzie pomiędzy orientacją nazwaną tzw. obozem prometejskim (również idealistycznym lub patriotycznym czy niepodległościowym) a koncepcjami określonymi jako tzw. obóz realistyczny¹. Wyrażane jest przekonanie, że także we współczesnym dyskursie politycznym przedstawiane programy, deklaracje, wypowiedzi i działania polityczne można przypisać do jednej z powyższych orientacji.

Według dość zgodnych opinii źródłem tego podziału jest specyficzne położenie Polski między Niemcami a Rosją, co wiąże się z pojawianiem się poważnych zagrożeń dla polskiej państwowości i interesu narodowego. Obóz prometejski w związku z tymi zagrożeniami rozwiązanie postrzegał m.in. w szukaniu różnych form współ-

¹ Obszerną analizę „prometeizmu” oraz „realizmu” w kontekście współczesnej polityki wschodniej Polski przedstawił Andrzej Turkowski: A. Turkowski, *Zmagania na peryferiach. Elity III RP o Rosji*, Warszawa 2020, s. 38–42.

pracy i porozumienia z narodami i państwami leżącymi pomiędzy Polską a Rosją. Prometeizm zakładał powstanie wolnych państw narodów zniewolonych przez Rosję i następnie ZSRR sprzymierzonych z Polską². W związku z tym w różnych kontekstach historycznych pojawiały się koncepcje określane jako m.in. „federalistyczna”, „jagiellońska”, „Międzymorza”³. W ostatnich latach do tych idei nawiązuje koncepcja „Trójmorza”, która znalazła poparcie w otoczeniu prezydenta Donalda Trumpa. W ramach orientacji prometejskiej przywiązywano duże znaczenie do zagadnienia istnienia przyjaznego wobec Polski niepodległego i demokratycznego państwa ukraińskiego, odwołując się do hasła, którego autorstwo przypisywane jest Józefowi Piłsudskiemu: „nie może być wolnej Polski bez wolnej Ukrainy i wolnej Ukrainy bez wolnej Polski”. W sferze symboliki znaczącą rolę odgrywa w tym kontekście wspomnienie zrywów powstańczych (począwszy od XVIII w.), w ramach których szczególne, tragiczne piętno odcisnęła Rosja, a które jednocześnie były próbą ożywienia idei wielonarodowej I Rzeczypospolitej. Pozytywna refleksja na temat tradycji insurekcyjizmu w pamięci historycznej stanowi także istotną przesłankę legitymizacji kierunków współczesnej polityki. Natomiast z perspektywy „realistów” powstania narodowe, a zwłaszcza ich inspiratorzy i przywódcy opierający swoje kalkulacje na błędnych rachubach pomocy zewnętrznej są przedmiotem krytycznej refleksji⁴. Przejawiają oni ponadto sceptycyzm wobec koncepcji geopolitycznych „prometeistów” (zarzucając im oderwanie od myślenia w kategoriach realizmu politycznego i brak poważnej refleksji o naturze współczesnych stosunków międzynarodowych) i uważają za właściwą opcję poszukiwanie równowagi w relacjach Polski z najbliższymi w wymiarze geopolitycznym silnymi podmiotami geopolitycznymi (Niemcy, Rosja) jako gwarancji uzyskania bezpieczeństwa narodowego. W sferze polityki zagranicznej dla realistów politycznych optymalnym rozwiązaniem jest prowadzenie przez Polskę polityki wielowektorowej i unikania tym samym orientowania się na jednego partnera strategicznego w roli tzw. junior partnera⁵. W wymiarze normatywnym stosunki Polski z silnymi sąsiadami powinny być bardziej przyjazne niż relacje wzajemne pomiędzy nimi. Ewolucja współczesnych stosunków międzynarodowych w kierunku poliarchiczności (erozja liberalnej hegemonii USA na rzecz tzw. wielobiegunowości) generalnie ma potwierdzać potrzebę elastycznego podejścia do polityki zagranicznej⁶.

² M. Kornat, *Idea prometejska a polska polityka zagraniczna 1921–1939/1940*, [w:] *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918–1940)*, red. M. Kornat, Warszawa 2012, s. 36.

³ M. Mróz, *Historyczne uwarunkowania polityki wschodniej III RP*, [w:] *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja*, red. A. Gil, T. Kapuśniak, Warszawa 2009, s. 8–10.

⁴ Zob. szerzej: L. Mażewski, *Powstańczy szantaż i polityka odwetu. Polska a Rosja/ZSRR z perspektywy cyklicznych zrywów narodowych*, Warszawa 2022, s. 119–127.

⁵ Por: L. Mażewski, *Polska jako junior partner. Szkice o polityce polskiej od elekcji Stanisława Augusta do upadku PRL*, Kraków 2022, s. 9–15.

⁶ M.in. wraz ze wzrostem znaczenia i aspiracjami Chińskiej Republiki Ludowej oraz państw grupy BRICS, a także Republiki Federalnej Niemiec i koncepcjami federalizacji Unii Europejskiej oraz europejskiej autonomii strategicznej. Poglądy badaczy i publicystów orientacji realistycznej kore-

Przywołane orientacje w zakresie polskiej polityki wschodniej posiadały swoich reprezentantów zarówno w schyłkowych latach I Rzeczypospolitej, w czasie zaborów, w II Rzeczypospolitej, w Polsce Ludowej oraz w różnych okresach na emigracji politycznej⁷. Po roku 1989 w tzw. III Rzeczypospolitej myśl polityczna neoprometeizmu kształtowała się głównie w środowiskach historyków i dawnych opozycjonistów funkcjonujących, m.in. w Ośrodku Studiów Wschodnich i Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, a także licznej grupy publicystów, m.in. z „Gazety Polskiej”⁸. Znaczej części partii politycznych współczesnej Polski, a szczególnie partii politycznych określanych dawniej jako partie nurtu niepodległościowego, w tym Konfederacji Polski Niepodległej (KPN), Ruchu Odbudowy Polski (ROP), Porozumieniu Centrum (PC) oraz Prawo i Sprawiedliwość (PiS) zawsze bliski był ten sposób myślenia o polityce wschodniej państwa polskiego⁹.

W III Rzeczypospolitej orientacja realistyczna w polityce zagranicznej (w tym polityce wschodniej) jest rozwijana w analizach politologów i geopolityków (m.in. z Centrum Badań Wschodnich na Uniwersytecie Warszawskim, Polskiego Towarzystwa Geopolitycznego) czy niektórych publicystów (m.in. „Myśli Polskiej”, „Przeglądu”, „Najwyższego Czasu”, „Opcja na Prawo” i portali internetowych)¹⁰. Okresowo również takie spojrzenie na architekturę stosunków międzynarodowych pojawiało się w wypowiedziach części polityków związanych m.in. z Platformą Obywatelską (PO)¹¹, Socjaldemokracji Rzeczypospolitej Polskiej (SdRP), Sojuszu Lewicy Demokratycznej (SLD)¹², Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL), Samoobrony RP, Unii Polityki Realnej (UPR) i Konfederacji Wolność i Niepodległość (KWiN) oraz w programach tych partii politycznych¹³.

W praktyce politycznej postawy poszczególnych partii politycznych w kwestii polityki wschodniej Polski miały często charakter labilny i oscylowały pomiędzy wspomnianymi orientacjami. Na dynamikę zmian programów partyjnych, wypowiedzi polityków, deklaracji i decyzji politycznych wpływały uwarunkowania ideologiczne (motywowane m.in. przesłankami historycznymi, cywilizacyjnymi), wewnętrzna sy-

spondują z realistyczną teorią stosunków międzynarodowych, której czołowym obecnie globalnym reprezentantem jest John Mearsheimer; Zob.: *Potęga państw 2020. Rankingi potęgometryczne*, red. Ł. Kiczma, M. Sułek, Warszawa 2020, passim; J. Mearsheimer, *Tragizm polityki mocarstw*, Kraków 2019, passim; idem, *Wielkie złudzenie. Liberalne marzenia a rzeczywistość międzynarodowa*, Kraków–Warszawa 2021, passim.

⁷ Zob. szerzej: A. Turkowski, *Zmagania na peryferiach...*, s. 73–130.

⁸ Zob. szerzej: P. Kowal, *Testament Prometeusza*, Warszawa–Wojnowice 2018, passim.

⁹ M. Raś, *Rosja w debacie politycznej w Polsce*, [w:] *Polityka wschodnia Polski – między fatalizmem geopolitycznym a klątwą niemocy*, red. S. Bieleń, Warszawa 2019, s. 55–67.

¹⁰ A. Turkowski, *Zmagania na peryferiach...*, s. 83–90.

¹¹ Na przykład w wypowiedziach R. Sikorskiego (PO), w tym tekście pt. *Lekcje historii, modernizacja i integracja*, „Gazeta Wyborcza” 2009, s. 6.

¹² Ł. Tomczak, *Lewicowe partie polityczne w Polsce. Program, organizacja, strategie*, Szczecin 2012, s. 162–184.

¹³ M. Raś, *Rosja w debacie politycznej w Polsce...*, s. 55–67.

tuacja polityczna (m.in. wynikająca z rywalizacji wyborczej), uwarunkowania gospodarcze (związane z realizacją interesów ekonomicznych poszczególnych podmiotów) oraz najczęściej dość reaktywna adaptacja do sytuacji zewnętrznej (będącej efektem rywalizacji i współpracy w wymiarze zarówno globalnym, jak i regionalnym oraz realizowanych strategii bezpieczeństwa narodowego relevantnych uczestników stosunków międzynarodowych)¹⁴.

2. Uwarunkowania ideowo-polityczne (nurt partyjny) i genetyczne

W okresie demokratycznej transformacji na polskiej scenie politycznej pojawiło się wiele partii politycznych, których tożsamość ideowo-programowa była określana przynależnością do określonego nurtu politycznego (rodziny ideologicznej). Zróżnicowanie pomiędzy nurtami politycznymi wiązało się różną percepcją rzeczywistości w wymiarze zarówno wewnętrznym, jak i międzynarodowym, co wynikało najczęściej z odmiennych przesłanek filozoficznych i światopoglądowych, doświadczeń i kontekstu politycznego¹⁵.

Z przynależnością partii politycznej do nurtu politycznego wiązała się również specyfika jej poglądów w kwestii polityki wschodniej, w tym relacji polsko-ukraińskich. Na przykład partie nurtu liberalnego relacje polsko-ukraińskie postrzegały w większym stopniu przez pryzmat polityki Unii Europejskiej (w praktyce państw UE dysponujących największym potencjałem) wobec Ukrainy¹⁶. Podobnie, wśród tych stronnictw pozytywną rekomendacją dla kierunku transformacji gospodarczej Ukrainy znajdował model wzorowany na „planie Balcerowicza”. Natomiast w kwestiach politycznych jako pożądane dla Ukrainy silne wsparcie znajdował model demokracji liberalnej oraz umacnianie standardów praw człowieka zgodnie z wartościami lewicowo-liberalnymi¹⁷. Z kolei dla nurtów partyjnych zaliczanych do centroprawicy priorytetem były relacje bilateralne, współpraca w zakresie bezpieczeństwa w Europie Środkowej i Wschodniej, sprzeciw wobec agresywnej polityki Federacji Rosyjskiej¹⁸. Ponadto, dla partii politycznych nurtu konserwatywno-chadeckiego (PiS, LPR), podobnie jak dla części ugrupowań nurtu socjaldemokratycznego (SLD) oraz PSL we wzajemnych stosunkach ważna była kwestia polityki pamięci (zwłaszcza upamiętnienia zbrodni na Polakach popełnionych przez Ukraińską Powstańczą Armię), co dla relevantnych przedstawicieli środowisk liberalnych schodziło na plan dalszy w relacjach polsko-ukraińskich¹⁹.

¹⁴ Zob. szerzej: R. Wróblewski, *Bezpieczeństwo narodowe. Zintegrowane i zrównoważone*, Siedlce 2019, s. 309–327.

¹⁵ W. Sokół, M. Żmigrodzki, *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, Lublin 2005, s. 200–258.

¹⁶ A. Krawcewicz, *Polityka wschodnia w koncepcjach partii politycznych w III Rzeczypospolitej Polskiej*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2018, s. 240–250.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*, s. 144–155.

¹⁹ *Ibidem*, s. 199–224.

Rozbieżności i zbieżności programowe pomiędzy nurtem socjaldemokratycznym, nurtem liberalnodemokratycznym, nurtem neoagrarnym, nurtem konserwatywno-liberalnym, niepodległościowym, konserwatywno-chadeckim, narodowym, lewicowo-populistycznym wynikały także z innych uwarunkowań, m.in. genetycznych. Część stronnictw w początku lat dziewięćdziesiątych wywodziła się z ugrupowań istniejących w okresie PRL (np. SdRP, SLD, PSL), inne z kolei swoją genezą sięgały działających od lat siedemdziesiątych organizacji opozycji antykomunistycznej (np. Unia Demokratyczna, Kongres Liberalno-Demokratyczny, Porozumienie Centrum, Unia Pracy), a kolejne odwoływały się do zupełnie nowych podziałów socjopolitycznych²⁰. Wynikały stąd różnice na tle m.in. rodzajów relacji interpersonalnych pomiędzy politykami polskimi a ukraińskimi, znajomości w kręgach postkomunistycznych czy dawnych środowisk opozycyjnych. Z czasem ten czynnik tracił na znaczeniu wraz ze zmianami generacyjnymi w klasie politycznej. Poszczególne nurty dodatkowo były zróżnicowane także ze względu na odmienną niekiedy taktykę rywalizacji politycznej oraz uwikłania w sferze interesów politycznych, ekonomicznych oraz powiązań międzynarodowych²¹.

3. Kontekst międzynarodowy i sytuacyjny

Niewątpliwie na koncepcje partii politycznych w kwestiach polityki wschodniej (w tym relacji z Ukrainą) wpływał kontekst międzynarodowy. Partie polityczne w Polsce (niezależnie od stałości poglądów w pewnych kwestiach) modyfikowały swoje koncepcje, adaptując się do wyzwań zewnętrznych. W początkach lat dziewięćdziesiątych zasadnicze znaczenie dla polskiej polityki wschodniej miała erozja bipolarnego modelu stosunków międzynarodowych, rozwiązanie Układu Warszawskiego i Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej oraz rozpad Związku Radzieckiego i powstanie niepodległych państw postradzieckich. Ukraina od początku swojego niepodległego funkcjonowania była postrzegana przez większość partii politycznych w Polsce jako ważny (albo nawet najważniejszy) partner Polski w Europie Wschodniej. Znaczna część partii politycznych podkreślała potrzebę zbliżenia Ukrainy ze światem zachodnim, rozwijania standardów demokratycznych i społeczeństwa obywatelskiego²².

Kolejne zmiany otoczenia zewnętrznego Polski wpływające na politykę wschodnią były związane z akcesją Rzeczypospolitej Polskiej do NATO i UE. W związku z tym w tym czasie w programach i deklaracjach partyjnych można było znaleźć poparcie

²⁰ W. Sokół, *Dynamika zmian systemu partyjnego w Polsce*, [w:] *Państwo w czasach zmiany*, red. M. Pietraś, I. Hofman, S. Michałowski, Lublin 2018, s. 63–82.

²¹ Szczegółowe programy wyborcze partii politycznych w Polsce w: *Wybory 1991. Programy partii i ugrupowań politycznych*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2001; *Wybory 1993. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2001; *Wybory 1997. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2004; *Wybory 2001. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2002; *Wybory 2005. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2006; *Wybory 2007. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2011; *Wybory 2011. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2013.

²² M. Raś, *Rosja w debacie...*, s. 62–66.

dla instytucjonalizacji prozachodniego kierunku polityki ukraińskiej. Pod koniec pierwszej dekady XX wieku postawy i zachowania polskich partii politycznych wobec państw Europy Wschodniej były uwarunkowane polityką „resetu” (odejściem od polityki konfrontacji, czego zwieńczeniem był szczyt lizboński w 2010 r.) w relacjach amerykańsko-rosyjskich. Z kolei po 2013 roku w efekcie tzw. „resetu resetu” (związanego z porzuceniem przez prezydenta Baraka Obamę dotychczasowej polityki wobec Rosji w konsekwencji m.in. pogwałcenia integralności terytorialnej Ukrainy) podmioty polityczne w Polsce stanęły wobec kolejnej zmiany sytuacji w otoczeniu zewnętrznym. Wpłynęło to na ożywienie kontaktów przedstawicieli partii politycznych ze środowiskami politycznymi na Ukrainie (zwłaszcza polityków Prawa i Sprawiedliwości w czasie tzw. Euromajdanu i w latach 2014–2021) oraz zmodyfikowało postawę „realistycznej” części elit politycznych (zwłaszcza PO, lecz również PSL i mainstreamowej lewicy) na rzecz wspierania proeuropejskich aspiracji Ukrainy²³.

W okresie konfrontacji amerykańsko-rosyjskiej w czasie prezydentury D. Trumpa ważnym elementem wschodniej polityki Polski stała się koncepcja Trójmorza, która nie przewidywała jednak obecności Ukrainy w ramach tej struktury. Zmiany w 2021 roku w wewnętrznej polityce USA skutkujące modyfikacjami polityki zagranicznej tego supermocarstwa postawiły podmioty polityczne w Polsce, w tym również partie polityczne wobec nowych wyzwań związanych przede wszystkim z zapewnieniem bezpieczeństwa narodowego.

Agresja Federacji Rosyjskiej na Ukrainę (która była intensyfikacją wojny trwającej od 2014 roku we wschodniej części tego państwa) od 24 lutego 2022 roku zaktywizowała środowiska polityczne w Polsce w kwestii jednoznacznej oceny tego faktu oraz pomocy dla ofiar agresji. Większość partii i ugrupowań politycznych wyraziła zdecydowane stanowisko wobec działań rosyjskich, wyraźnie wiążąc kwestie relacji Polska–Rosja ze stanem stosunków amerykańsko-rosyjskich i opowiadając się tym samym za sankcjami wobec agresora oraz wszechstronną pomocą (humanitarną, finansową, militarną) dla Ukrainy i jej obywateli²⁴. Uwarunkowania zewnętrzne miały więc wpływ na programy, postawy i deklaracje partii politycznych w Polsce w kwestii relacji polsko-ukraińskich.

Należy także mieć na uwadze, że już od lat dziewięćdziesiątych XX w. ukraińskie elity polityczne (co także dostrzegali liderzy partyni w Polsce) na ogół z zadowoleniem

²³ K. Mrozek, *Wybory 2015. Komitety wyborcze a polityka wschodnia*, Warszawa 2015, *passim*.

²⁴ Większość parlamentarna od początku 2022 roku przyjęła wiele dokumentów polityczno-prawnych dotyczących agresywnej polityki Federacji Rosyjskiej i pomocy państwu ukraińskiemu oraz świadczeń socjalnych dla obywateli Ukrainy. M.in.: 27 stycznia Sejm większością 456 głosów za; 1 przeciw przegłosował uchwałę „Polityka Federacji Rosyjskiej godzi w prawo międzynarodowe”. 12 marca 2022 r. większością 4 głosów przegłosowano ustawę „O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa”, przewidującą wiele korzystnych rozwiązań socjalnych dla obywateli Ukrainy przybywających do Polski (znowelizowana później 14 grudnia 2022 r.). Za przyjęciem tej ustawy głosowało m.in. 225 posłów PiS; 124 z KO; 43 z Lewicy; 24 z Koalicji Polskiej. Z kolei 9 posłów z Konfederacji wyraziło głos przeciwny.

przyjmowały rolę Polski jako „pomostu” czy „adwokata” w relacjach z Zachodem, większą wagę przywiązując jednak do relacji z silniejszymi podmiotami międzynarodowymi (Niemcy, Unia Europejska, USA) niż z najbliższym swoim zachodnim sąsiadem²⁵.

Porównanie koncepcji i postulatów partii politycznych dotyczących relacji politycznych między państwami w odniesieniu do polskiej polityki wschodniej i relacji polsko-ukraińskich

1. Opinie i postulaty partyjne w wybranych kwestiach polityki wschodniej

Analizując stanowiska partii politycznych wobec Ukrainy po 1991 roku nie można pominąć szerszego kontekstu polityki wschodniej, a przede wszystkim odniesień do Rosji oraz innych sąsiadujących z Polską państw poradzieckich. Problem ten należy zatem postrzegać całościowo, w zależności od wyżej wymienionego kontekstu międzynarodowego, sytuacji wewnętrznej w Ukrainie oraz zmian partii politycznych w Polsce u steru rządów. I tak, o ile w okresie rządów SLD pojawiło się wiele deklaracji (nie tylko tej partii) związanych z postulatami współpracy z obszarem poradzieckim²⁶, natomiast w okresie rządów PiS podkreślano potrzebę strategicznego partnerstwa polsko-ukraińskiego, to z kolei dojście do władzy PO wiązało się z dążeniem do współpracy z Rosją i bardziej realistyczną polityką wobec Ukrainy, wpisującą się wówczas w politykę Unii Europejskiej. W tabeli 1 przedstawiono charakterystyczne w okresie ostatnich trzydziestu lat stanowiska partii politycznych wobec Ukrainy na tle postulowanej przez te stronnictwa polityki wschodniej.

Po inwazji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę stanowisko partii politycznych, zarówno rządzącej centroprawicy (PiS, PS), jak i głównego nurtu partii opozycyjnych (PO, Lewica, PSL) w kwestii oceny sytuacji politycznej (czyli potępienia agresji, sankcji na Rosję i wielowymiarowej pomocy dla Ukrainy) było dość jednolite. Wyraźnie odmiennie od partii głównego nurtu stanowisko przyjęły środowiska polityczne niedysponujące szerokim poparciem społecznym i możliwością uzyskania wpływu na kształtowanie polityki zagranicznej RP. Z ugrupowań parlamentarnych dotyczyło to przede wszystkim Konfederacji Wolność i Niepodległość, która pomimo wewnętrznego zróżnicowania od początku swojego istnienia postulowała prowadzenie przez Polskę niezależnej i suwerennej polityki zagranicznej w duchu realizmu politycznego. Z tej orientacji wpływała również krytyczna ocena polityki politycznego mainstreamu wobec Ukrainy i obywateli ukraińskich na terytorium Polski²⁷.

²⁵ Retoryka w tym względzie uległa pewnej zmianie w 2022 roku, głównie w kontekście oceny m.in. przez prezydenta Władymira Zeleńskiego roli Polski w zakresie bezwarunkowej pomocy dla Ukrainy. *Zeleński dziękuje Polsce za historyczne wsparcie*, „Rzeczpospolita” 15 VIII 2022, s. 1.

²⁶ L. Miller, *Polska polityka wschodnia w zjednoczonej Europie. Wystąpienie Leszka Millera przewodniczącego SLD* [20.05.2001], Archiwum Partii Politycznych Instytutu Studiów Politycznych PAN, SLD 2001.

²⁷ *Konfederacja przeciwna kolejnym programom socjalnym dla Ukraińców*, <https://konfederacja.pl/blog/2022/08/18/konfederacja-przeciwna-kolejnym-programom-socjalnym-dla-ukraincow/>, inf. 24 I 2023.

Tabela 1. Porównanie koncepcji i postulatów partii politycznych w wybranych kwestiach dotyczących polityki wschodniej w świetle programów partyjnych i wypowiedzi liderów

Okres	Koncepcje i postulaty partii politycznych dotyczące relacji politycznych między państwami w odniesieniu do polskiej polityki wschodniej	Zaangażowane relewantne partie polityczne
Lata dziewięćdziesiąte i początków XXI w.	Poprawne relacje (oparte na dialogu) z Republiką Białorusi, Republiką Litewską i Ukrainą znacząco status Rzeczypospolitej Polskiej w Europie	[PPS, UP], [KLD, UD, PD, PO], [UPR, PK], PiS, [KPN, ROP], [LPR], [Samoobrona RP]
Lata dziewięćdziesiąte i początków XXI w.	Rzeczpospolita Polska jako łącznik Wschodu z Zachodem	[PPS, SLD], [KLD, UD, UW, PO], [PSL], [PCHD, PPCHD], [LPR], [Samoobrona RP]
Lata dziewięćdziesiąte	Współpraca Rzeczypospolitej Polskiej z państwami ze Wschodu w ramach struktury wzorowanej na Grupie Wyszehradzkiej	[PPS, SdRP], [KLD]
Lata dziewięćdziesiąte i początków XXI w.	Współpraca polityczno-gospodarcza z państwami powstałymi po rozpadzie ZSRR	[PPS, SdRP], [UD, UW], [PSL], [ZChN], [PiS], [KPN, ROP], [Samoobrona RP]
Lata dziewięćdziesiąte	Krytyka polityki dwutorowości polskiego rządu	[PPS, SdRP], [PSL], [ZChN], [PC]
Lata dziewięćdziesiąte i później	Federacja Rosyjska jako państwo nieprzewidywalne w stosunkach międzynarodowych	[KPN, PiS]
Lata dziewięćdziesiąte i później	Wypracowanie jednolitej koncepcji stosunków w ramach polskiej polityki wschodniej obejmującej państwa basenu Morza Czarnego i regionu Zakaukazia	[UW], [PiS, SP, PRZP]
Lata dziewięćdziesiąte i początków XXI w.	Partnerskie relacje RP z FR i pozostałymi państwami na Wschodzie	[PPS, SdRP, UP, SLD, SdPL], [KLD, UD, PO, PD, Ruch Palikotaj], [PSL, PLD], [PC, PChD, RS AWS, SKL], [RdR], [LPR], [Samoobrona RP]
XXI w.	FR szanuje państwa mające silną pozycję w społeczności międzynarodowej	[PiS]
Lata dziewięćdziesiąte i później	Polska pozycja w kontaktach z państwami Zachodu jest uzależniona od możliwości wpływania na stabilizację w regionie Europy Środkowo-Wschodniej. Konieczność konsensusu polskich partii politycznych co do założeń polskiej polityki wschodniej	[SdRP, UP, SLD], [KLD, UD], [PSL], [PiS, PRZP], [KPN, RdR]
Lata dziewięćdziesiąte	Sprzeciw wobec koncepcji geopolitycznych przeciwstawiających sobie państwa Europy Wschodniej przeciwko Federacji Rosyjskiej (w założeniu idei Międzymorza)	[SdRP], [KLD, UD], [PSL], [ZChN]

Okres	Koncepcje i postulaty partii politycznych dotyczące relacji politycznych między państwami w odniesieniu do polskiej polityki wschodniej	Zaangażowane relewantne partie polityczne
Lata dziewięćdziesiąte i później	Współpraca państw obszaru Międzymorza w obliczu rosyjskiej polityki mocarstwowej	[PiS, PRZP], KPN
Od lat dziewięćdziesiątych do 2014	Pojawienie się koncepcji Trójkąta Warszawskiego (Trójkąta Kalinińskiego) polegającego na współpracy niemiecko-polsko-rosyjskiej	[SdRP, SdPL], [PO]
Lata dziewięćdziesiąte do 2014	Państwo rosyjskie nie jest odwiecznym zagrożeniem. Rozwijanie polsko-rosyjskich stosunków w dziedzinie kultury i współpracy elit	[SdRP, SLD, SdPL], [PO], [UPR]
Lata dziewięćdziesiąte i później	Państwo rosyjskie prowadzi politykę imperialną (utrudniając budowanie partnerskich relacji między państwami) oraz odbudowuje strefy wpływów na obszarze poradzieckim	[UP], [KLD, UD, UW, PO, Ruch Palikota], [PSL], [RS AWS, PRz, SKL], [PiS], [KPN, RdR], [LPR]
Lata dziewięćdziesiąte i później	Pierwszorzędne znaczenie Federacji Rosyjskiej w polskiej polityce wschodniej	[SLD], [PSL]
Lata dziewięćdziesiąte i później	Przeciwdziałanie antypolskim nastrojom w państwach wschodnich	[SdRP, UP], [UW], [PSL], [ZChN, PC], [UPR], [PiS], [KPN], [LPR]
Lata dziewięćdziesiąte	Porzucenie polityki misjonizmu wobec państw wschodnich	[SdRP, UP], [UW, PD]
Lata dziewięćdziesiąte i później	Strategiczne znaczenie stosunków polsko-ukraińskich	[UW, PO], [PC, RS AWS], [PiS], [ROP], [Samoobrona RP]
Lata 90. i później	Rozwijanie stosunków państwa polskiego ze wschodnimi sąsiadami za pośrednictwem organizacji pozarządowych i umów partnerskich jednostek samorządu terytorialnego	[UW, PD], [PC], [PiS, PRZP]
Początek XXI w.	Potrzeba zmiany antyrosyjskiego charakteru polskiej polityki wschodniej	[SLD], [PSL], [ZChN]
2009–2014	Wykorzystanie w stosunkach polsko-rosyjskich polityki „resetu” Baracka Obamy	[SLD], [PSL], [PO]
Po 2007 r.	Krytyka rezygnacji przez rząd D. Tuska (od 2007 r.) budowy sojuszu w regionie Europy Środkowo-Wschodniej	[PiN, PiS, SP]

Okres	Koncepcje i postulaty partii politycznych dotyczące relacji politycznych między państwami w odniesieniu do polskiej polityki wschodniej	Zaangażowane relewantne partie polityczne
Lata dziewięćdziesiąte i później	Charakter relacji polsko-rosyjskich uzależniony od podejścia władz FR do podmiotowości państw regionu Europy Środkowo-Wschodniej	[PiN], [PiS, ROP]
2014–2021	W związku z agresywnym charakterem rosyjskiej polityki wobec państw regionu Europy Środkowo-Wschodniej (na przykład wobec Ukrainy) należało postrzegać państwo rosyjskie jako przeciwnika, a nie jako partnera	[PO], [PiS]
2020 i później	Koncepcja Trójkąta Lubelskiego	[PiS]
I 2022	Uchwala Sejmu w sprawie „wolnej, demokratycznej, suwerennej Ukrainy”	[PiS, PO, KO, Lewica, Konfederacja]
Po 24 II 2022	Sprzeciw wobec rosyjskiej agresji 24 lutego 2022 r. Ustawa „O pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa”	[PiS, PO, KO, Lewica]
2022–2023	Pomoc w zakresie dostaw sprzętu wojskowego	[PiS]

Objaśnienia skrótów: KLD – Kongres Liberalno-Demokratyczny, KO – Koalicja Polska, KPN – Konfederacja Polski Niepodległej, LPR – Liga Polskich Rodzin, PC – Porozumienie Centrum, PCHD – Partia Chrześcijańskich Demokratów, PD – Partia Demokratyczna.demokraci.pl, PiS – Prawo i Sprawiedliwość, PiN – Polska Jest Najważniejsza, PK – Partia Konserwatywna, PO – Platforma Obywatelska, PPCHD – Porozumienie Polskich Chrześcijańskich Demokratów, PPS – Polska Partia Socjalistyczna, PRZ – Prawica Rzeczypospolitej, PRZP – Przymierze Prawicy Zjednoczonej Prawicy, PSL – Polskie Stronnictwo Ludowe, ROP – Ruch Odbudowy Polski, RS AWS – Ruch Społeczny Akcji Wyborczej Solidarność, SdRP – Socjaldemokracja Polska, SKL – Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe, SLD – Sojusz Lewicy Demokratycznej, SP – Solidarna Polska, UD – Unia Demokratyczna, UP – Unia Pracy, UPR – Unia Polityki Realnej, ZChN – Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe.

Źródło: Ustalenia własne oraz: A. Krawcewicz, *Polityka wschodnia w koncepcjach partii politycznych w III Rzeczypospolitej Polskiej*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2018.

2. Kwestie relacji gospodarczych

W programach partyjnych z lat dziewięćdziesiątych XX wieku oraz w nieco późniejszym okresie można dostrzec wyraźnie artykułowany postulat współpracy gospodarczej z państwami regionu Europy Środkowej i Wschodniej, które powstały po rozpadzie ZSRR. Takie akcenty pojawiały się zwłaszcza w dokumentach programowych oraz wypowiedziach polityków, m.in. Socjaldemokracji Rzeczypospolitej Polskiej, Unii Pracy, Sojuszu Lewicy Demokratycznej, Socjaldemokracji Polskiej, Kongresu Liberalno-Demokratycznego, Unii Wolności, Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego, Porozumienia Centrum, Partii Chrześcijańskich Demokratów, Ruchu Społecznego AWS, Prawicy Rzeczypospolitej, Samoobrony RP²⁸. Konfederacja Polski Niepodległej bardzo mocno podkreślała w latach dziewięćdziesiątych, że współpraca gospodarcza państw obszaru Międzymorza pozwoli na uniezależnienie się od władz w Moskwie.

Można było również zauważyć, że w części apeli programowych (zwłaszcza partii Samoobrona RP) występowało zjawisko ekonomizacji polityki zagranicznej²⁹. W relacjach z Ukrainą dawano bowiem prymat współpracy gospodarczej nad pozostałymi formami wzajemnych relacji. Dla partii Andrzeja Leppera współpraca gospodarcza z państwami wschodnimi była postrzegana jako alternatywa dla integracji z UE, którą oceniano jako ryzykowną z perspektywy interesów polskich. Partie nurtu liberalnego (zwłaszcza Unia Wolności) opowiadały się za twórczą adaptacją koncepcji J. Miroszewskiego (tzw. ULB – Ukraina, Litwa, Białoruś), odnosząc ją do perspektyw współpracy gospodarczej³⁰. W kontekście transformacji gospodarczej Ukrainy i innych państw poradzieckich w koncepcjach znaczących partii (np. KLD, PC, PSL, Polski Razem Jarosława Gowina) pojawiała się idea wykorzystywania przez wschodnich sąsiadów polskich doświadczeń w kwestii wprowadzania reguł gospodarki wolnorynkowej. Dla odmiany w apelu programowym, m.in. Solidarnej Polski (po roku 2011), można odnaleźć ostrzeżenia kierowane wobec Ukrainy i Białorusi w związku z groźbą negatywnych konsekwencji reform wzorowanych na tzw. planie Balcerowicza.

Mocno w programach partyjnych już od początku lat dziewięćdziesiątych podkreślano postulat uruchomienia mechanizmów promowania polskich przedsiębiorstw na rynkach wschodnich. W takim tonie w różnym czasie wypowiadały się m.in. SdRP, UP, SLD, SdPL, KLD, PSL, PLD, PC i Samoobrona RP.

Relevantnym zagadnieniem podejmowanym w retoryce politycznej partii politycznych była kwestia bezpieczeństwa energetycznego i solidarności Polski z Ukrainą w tym względzie. Ugrupowania, zwłaszcza nurtu niepodległościowego (RdR, RKN, ROP, LPR, PiS) zawsze podkreślały, że pozyskiwanie gazu ziemnego przez Polskę od strony rosyjskiej prowadziło do uzależniania się od władz w Moskwie. W związku z tym Prawo i Sprawiedliwość podkreślało konieczność dywersyfikacji dostaw tego

²⁸ Zob. szerzej: A. Krawcewicz, *op. cit.*, s. 234–294.

²⁹ M. Piskorski, *Samoobrona RP w polskim systemie partyjnym*, Poznań 2010, s. 321.

³⁰ Zob. szerzej: A. Krawcewicz, *op. cit.*, s. 244.

strategicznego surowca i ściślejszą współpracę z państwami GUAM (Gruzja, Ukraina, Azerbejdżan, Mołdawia).

Po agresji Rosji na Ukrainę rządząca w Polsce od 2015 r. Zjednoczona Prawica (PiS, SP) podjęła radykalne działania w kierunku uniezależnienia się od dostaw rosyjskich węglowodorów (węgiel, gaz, ropy naftowej) i dywersyfikacji importu tych surowców z różnych źródeł. Jednocześnie w roku 2022 gospodarka ukraińska decyzją polskich władz uzyskała szerokie wsparcie poprzez m.in. dostawę paliw, pomoc w eksporcie ukraińskiego zboża, dostawy sprzętu wojskowego itp.³¹

3. Kwestie integracji europejskiej

Większość partii politycznych w Polsce popierała ideę włączenia w proces integracji europejskiej państw powstałych po rozpadzie ZSRR (w tym Ukrainy). Takie stanowisko wyrażane w różnym czasie z większą czy mniejszą intensywnością oraz bez precyzowania perspektywy czasowej znajdziemy w dokumentach, deklaracjach i wypowiedziach, m.in. KPN, UD, SLD, SdPL, KLD, UW, PO, PD, PSL, PLD, ZChN, RS AWS, PJN, SKL i PiS³². Z kolei Samoobrona RP na początku XXI wieku w okresie finalizowania negocjacji w sprawie poszerzenia Unii Europejskiej proponowała równoczesne przyjęcie do tej transnarodowej organizacji zarówno Polski, jak i Ukrainy. W tym czasie niektóre partie, np. PiS, promowały bardziej konkretne przedsięwzięcia, np. ideę utworzenia Funduszu Dobrego Sąsiedztwa współfinansującego przedsięwzięcia naukowe i społeczne na Ukrainie na rzecz jej integracji z UE. Aktywne w polityce europejskiej partie polityczne (zwłaszcza UW, PO, PiS), popierając prozachodni kurs polityki ukraińskiej (zwłaszcza po pomarańczowej rewolucji) promowały powstanie wschodniego wymiaru polityki Unii Europejskiej. Związana z tym koncepcja wspólnej polityki UE wobec Federacji Rosyjskiej wybrzmiewała w wypowiedziach i deklaracjach polityków tak zróżnicowanych partii, jak: SLD, SdPL, PO, PD, PSL, PiS, SP, ROP, LPR.

Zapoczątkowana w 2009 roku formuła Partnerstwa Wschodniego znalazła wyraźne pozytywne odniesienia w deklaracjach programowych takich partii politycznych, jak: SLD, PO, Twój Ruch, PSL, PJN, PiS, SP. Prawo i Sprawiedliwość, pozostając w kręgu idei prometeizmu, postrzegało Partnerstwo Wschodnie jako substytut koncepcji jagiellońskiej. W roku 2014 według opinii lidera PiS odmowa podpisania umowy stowarzyszeniowej z UE przez Ukrainę groziła jej wejściem do rosyjskiej strefy wpływów. Partia Jarosława Kaczyńskiego zawsze podkreślała, że wejście Ukrainy do UE byłoby korzystne dla RP, chociażby przez możliwość stworzenia silnej koalicji ze wschodnim

³¹ Polskie wsparcie dla Ukrainy i uchodźców sięgnęło 35–40 mld zł w tym roku, poinformował wiceprezes Polskiego Funduszu Rozwoju (PFR) Bartosz Marczuk. Wydatki na broń przekazaną Ukrainie to ok. 10 mld zł, wsparcie dla ukraińskich uchodźców bezpośrednio z budżetu państwa ok. 6 mld zł, a pomoc ze strony samorządów i organizacji pozarządowych ok. 10 mld zł. Pozostałe ok. 10 mld zł to prywatna pomoc Polaków; *Ile miliardów wydała Polska na wsparcie dla Ukrainy i na uchodźców? PFR podał dane*, Dziennik.pl; <https://gospodarka.dziennik.pl/news/artykuly/8618440,pfr-wsparcie-ukraina-polska-wydatki.html>, inf. 24 I 2023.

³² Zob. szerzej: A. Krawcewicz, *op. cit.*, s. 295–329.

sąsiadem w ramach instytucji unijnych. Kwestia europejskich aspiracji Ukrainy mocno została wyartykułowana w dokumentach towarzyszących powołaniu Trójkąta Lubelskiego i następnie już po agresji rosyjskiej 24 lutego 2022 r.³³

4. Kwestie historyczne

Trudnym zagadnieniem w kontekście relacji ze wschodnimi sąsiadami (zwłaszcza z Ukrainą) była problematyka wynikająca z trudnych momentów wzajemnej historii. Stanowiska partii politycznych w tym kontekście były zróżnicowane. Przedstawiciele partii nurtu liberalnego (KLD, UW, PD, PO, Ruch Palikota) uważali, że należy unikać sporów historycznych z Białorusinami, Litwinami i Ukraińcami. Ich zdaniem odwoływanie się do zaszłości historycznych negatywnie wpływało na stosunki dwustronne w wymiarze politycznym, gospodarczym czy kulturowym³⁴.

W drugiej dekadzie XX w. w debacie publicznej w Polsce ważne miejsce zajmowała m.in. dyskusja na temat kwalifikacji prawnej zbrodni na Polakach na Wołyniu oraz w Małopolsce Wschodniej i Lubelszczyźnie dokonanej przez OUN i UPA, czy współczesnej polityki historycznej Ukrainy (m.in. heroizacji banderyzmu). Zgodną opinię w tej kwestii wyrażały zarówno w większości partie nurtu socjaldemokratycznego, agrarnego oraz konserwatywno-chadeckiego.

Według m.in. SLD, PSL, PRz, PiS, PRJG, SP ważne dla polskiej pamięci historycznej, a niewygodne dla strony ukraińskiej tematy historyczne nie powinny być pomijane we wzajemnych rozmowach. Jednocześnie w deklaracjach i działaniach polityków zwłaszcza takich partii, jak PO, PJN oraz PiS, była artykułowana potrzeba pojednania polsko-ukraińskiego³⁵.

Podsumowanie

Reasumując, należy stwierdzić, że zarówno w oficjalnych programach partyjnych, jak i wypowiedziach liderów partyjnych obecna była kwestia relacji polsko-ukraińskich na tle postulowanej polityki wschodniej państwa polskiego. Problem współpracy polsko-ukraińskiej miał w deklaracjach partyjnych zróżnicowaną relewancję, formy i wymiary. Niezależnie od stałości poglądów poszczególnych partii politycznych w wielu kwestiach należy także zauważyć zmiany poglądów partyjnych w zależności od zmieniającej się sytuacji międzynarodowej i sytuacji wewnętrznej w Ukrainie.

³³ Kwestia akcesji Ukrainy znalazła deklaratywne poparcie również większości w Parlamencie Europejskim. W efekcie 17 czerwca 2022 r. Komisja Europejska oficjalnie ogłosiła swoje zalecenie przyznania Ukrainie statusu kandydata do UE.

³⁴ Zob. szerzej: *Sejm zdecydował. Rzeź wołyńska „czystką etniczną o znamionach ludobójstwa”. 10 posłów PO złamało dyscyplinę*, „Rzeczpospolita” 13 VII 2013, s. 1.

³⁵ A. Krawcewicz, *op. cit.*, s. 228–233.

Streszczenie: Opracowanie podejmuje problematykę stanowisk partii politycznych w Polsce w kwestii polityki wschodniej, a szczególnie współpracy polsko-ukraińskiej. W związku z tym podjęto próbę odpowiedzi na pytania dotyczące uwarunkowań historycznych tych poglądów, wpływu sytuacji międzynarodowej oraz wewnętrznej w Polsce i na Ukrainie. Przedmiotem analizy były m.in. zagadnienia relacji gospodarczych, poglądów dotyczących integracji europejskiej Ukrainy, relewancji kwestii historycznych w programach i decyzjach partii politycznych od początku lat dziewięćdziesiątych do 2023 roku.

Słowa kluczowe: partie polityczne, polityka wschodnia, relacje polsko-ukraińskie

Political parties in Poland towards eastern policy and Polish-Ukrainian cooperation: conditions, concepts, evolution

Abstract: The study addresses the issue of the positions of political parties in Poland on eastern policy, in particular on Polish-Ukrainian cooperation. Therefore, an attempt was made to answer questions about the historical background of these views, the impact of international and internal situation in Poland and Ukraine. The subject of the analysis was the issues of economic relations, views on the European integration of Ukraine, the relevance of historical issues in the programs and decisions of political parties from the early 1990s to 2023.

Keywords: political parties, eastern policy, Polish-Ukrainian relations

Bibliografia

- Ile miliardów wydała Polska na wsparcie dla Ukrainy i na uchodźców? PFR podał dane*, Dziennik.pl, <https://gospodarka.dziennik.pl/news/artykuly/8618440,pfr-wsparcie-ukraina-polska-wydatki.html>
- Konfederacja przeciwna kolejnym programom socjalnym dla Ukraińców*, <https://konfederacja.pl/blog/2022/08/18/konfederacja-przeciwna-kolejnym-programom-socjalnym-dla-ukraincow/>
- Kornat M., *Idea prometejska a polska polityka zagraniczna 1921–1939/1940*, [w:] *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918–1940)*, red. M. Kornat, Warszawa 2012.
- Kowal P., *Testament Prometeusza*, Warszawa–Wojnowice 2018. DOI: <https://doi.org/10.52040/7893.1>.
- Krawcewicz A., *Polityka wschodnia w koncepcjach partii politycznych w III Rzeczypospolitej Polskiej*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2018.
- Mażewski L., *Polska jako junior partner. Szkice o polityce polskiej od elekcji Stanisława Augusta do upadku PRL*, Kraków 2022.
- Mażewski L., *Powstańczy szantaż i polityka odwetu. Polska a Rosja/ZSRR z perspektywy cyklicznych zrywów narodowych*, Warszawa 2022.
- Mearsheimer J., *Tragizm polityki mocarstw*, Kraków 2019.
- Mearsheimer J., *Wielkie złudzenie. Liberalne marzenia a rzeczywistość międzynarodowa*, Kraków–Warszawa 2021.
- Miller L., *Polska polityka wschodnia w zjednoczonej Europie. Wystąpienie Leszka Millera przewodniczącego SLD* [20.05.2001], Archiwum Partii Politycznych Instytutu Studiów Politycznych PAN, SLD 2001.

- Mrozek K., *Wybory 2015. Komitety wyborcze a polityka wschodnia*, Warszawa 2015.
- Mról M., *Historyczne uwarunkowania polityki wschodniej III RP*, [w:] *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania. Koncepcje. Realizacja*, red. A. Gil, T. Kapuśniak, Warszawa 2009.
- Piskorski M., *Samoobrona RP w polskim systemie partyjnym*, Poznań 2010.
- Potęga państw 2020. Rankingi potęgometryczne*, red. Ł. Kiczma, M. Sulek, Warszawa 2020.
- Raś M., *Rosja w debacie politycznej w Polsce*, [w:] *Polityka wschodnia Polski – między fatalizmem geopolitycznym a klątwą niemocy*, red. S. Bielerń, Warszawa 2019.
- Sejm zdecydował. Rzeź wołyńska „czystą etniczną o znamionach ludobójstwa”. 10 posłów PO złamało dyscyplinę*, „Rzeczpospolita” 13 VII 2013.
- Sikorski R., *Lekcje historii, modernizacja i integracja*, „Gazeta Wyborcza” 2009.
- Sokół W., *Dynamika zmian systemu partyjnego w Polsce*, [w:] *Państwo w czasach zmiany*, red. M. Pietraś, I. Hofman, S. Michałowski, Lublin 2018.
- Sokół W., Żmigrodzki M., *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, Lublin 2005.
- Tomczak Ł., *Lewicowe partie polityczne w Polsce. Program, organizacja, strategie*, Szczecin 2012.
- Turkowski A., *Zmagania na peryferiach. Elity III RP o Rosji*, Warszawa 2020.
- Wróblewski R., *Bezpieczeństwo narodowe. Zintegrowane i zrównoważone*, Siedlce 2019.
- Wybory 1991. Programy partii i ugrupowań politycznych*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2001.
- Wybory 1993. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2001.
- Wybory 1997. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2004.
- Wybory 2001. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2002.
- Wybory 2005. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2006.
- Wybory 2007. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2011.
- Wybory 2011. Partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2013.
- Zeleński dziękuje Polsce za historyczne wsparcie*, „Rzeczpospolita” 15 VIII 2022.